

הערות לכתב העברי הקדמון שבמגילות הגנוזות

מאת

ברוך קנאל

בתוך המגילות הגנוזות, הכתובות כמעט כולן בכתב העברי המרובע, מצויים חמישה קטעים מספר "ויקרא" שנכתבו בכתב העברי הקדמון⁽¹⁾. מלבד זה מצאנו את שמות האלוהים כתובים בכתב העברי הקדום בשישה מקומות בשאר המגילות שפורסמו עד עתה, שנכתבו בכללן בכתב המרובע, ואלה הם המקומות: ב"פֶּשֶׁר חֲבֻקִּיק" ארבע פעמים שם הויה⁽²⁾, השם "אל" בקטע של ספר בלתי ידוע⁽³⁾, והשם "אלי" במגילת ההודיות⁽⁴⁾. די-יו⁽⁵⁾ מייחס את קטעי "ויקרא" למאה הרביעית לפסה"נ; בירנ-באום⁽⁶⁾ מייחס למאה החמישית בקירוב לפסה"נ; דירינגר⁽⁷⁾ אומר, שמבחינה פאליאוגראפית יש לייחסם לסוף המאה הד' או לראשית המאה הג', אלא אם כן יש טעמים אחרים לייחסם לזמן מאוחר יותר. כל הדעות הללו נסתרו כבר ע"י ש. ייבין⁽⁸⁾, והוא קבע, שמבחינה כרונולוגית שייך הכתב לכתב המטבעות העבריות; אף אולברייט⁽⁹⁾ נוטה לדעה זו.

-
- R. de-Vaux: La Grotte des Manuscrits Hébreux, R. B. LVI — (1)
Octobre 1949, pl. XVIII; א. ל. סוקניק, מגילות גנוזות ב' (ירושלים תש"י), לוח י"ב
BASOR 118 (April 1950), p. 21, fig. 1. ; נ"ד-נ"ה;
The Dead Sea Scrolls of St. Marks Monastery, vol. I, New (2)
Haven 1950. ; טור ו', שורה 14; ; טור י', שורה 7; ; שם, שורה 14; ; טור י"א, שורה 10.
The Illustrated London News, Oct. 1, 1949, p. 494, fig. 6. (3)
(4) מגילות גנוזות ב', לוח ז'.
R. B. LVI, p. 602. (5)
S. A. Birnbaum; The Leviticus Fragments from the Cave. (6)
BASOR 118, p. 20-27
D. Diringer: The Early Hebrew Book Hand. PEQ, January- (7)
April 1950, pp. 16-24.
(8) ש. ייבין: קטעי ספר ויקרא בין המגילות הגנוזות. ידיעות ט"ו (תש"י), ע' 106
S. Yeivin. The date and attribution of the Leviticus Fragments; 107
from the Cache in the Judean Desert, BASOR 118 (April 1950), p. 28-30.
BASOR, 118, p. 6 (9)

יבין אומר — והדין עמו — שכתב קטעי "ויקרא" הוא ממוצע בין הכתב של מטבעות החשמונאים לבין כתב המטבעות של "שנת ארבע... לגאולת ציון". ומכיוון שהוא מייחס את מטבעות "שנת ארבע... לגאולת ציון" לשנה הרביעית לשמעון החשמונאי (139/8 לפסה"נ)⁽¹⁰⁾, ואילו מטבעות החשמונאים האחרונות הן משנת 38/7 לפסה"נ, הוא בא לכלל מסקנה, שקטעי "ויקרא" נכתבו במחציתה הראשונה של המאה הראשונה לפסה"נ, ומאחר שהאותיות שבקטעים אלו נוטות יותר לצורה שבמטבעות החשמונאים הראשונים (מטבעות "שנת ארבע" שמימי שמעון, ומטבעותיהם של הורקנוס הא' ושל ינאי), אפשר לייחסם לשנת המאה בקירוב לפני הספירה.

אולם כותב הטורים האלה, בחיבורו "הכרונולוגיה והרקע ההיסטורי של המטבעות העבריות", שעדיין לא נדפס, הגיע בעקבות אולברייט⁽¹¹⁾ לידי מסקנה, שמטבעות "שנת ארבע" הן מן השנה הרביעית למלחמת החורבן, היא שנת 69/70 לסה"נ, כלומר אני מאחר את זמנן במאתיים שנה בקירוב⁽¹²⁾. אף כמה וכמה ממטבעות "יהוחנן הכהן הגדול", שייבין

BASOR 118, p. 29, n. 10

O. R. Sellers, W. F. Albright: The First Campaign of Excavation (11 at Beth-Zur, BASOR 43, (Oct. 1931), p. 13

(12) פרטי ההוכחות לקביעה זו יבואו במחקר מיוחד על "הרקע ההיסטורי של מטבעות שנת ארבע... לגאולת ציון", וכאן לא אוכיר אלא כמה עיקרי ראיות:
(א) נהגו ליחס מטבעות אלו לשמעון על פי מה שנאמר בחש"א (ט"ו 6), שאנטיוכוס הו' סידטס מלך טוריה הרשה לו לשמעון לטבוע מטבעות. אולם בשעה שנתן אנטיוכוס רשות זו, עדיין היה פרטנדנט בלבד וישב באי רודוס, וכשחפס את השלטון מיד ביטל את ההנחות שעשה לשמעון, ורשות טביעת המטבעות בכלל זה, ונמצא שלא היה לרשיונו כל ערך ממשי.

(ב) על קצתן של מטבעות אלו בא ציור של גביע, הדומה בצורתו לגביע הטבוע בשקלים בלבד. מאחר שאין ספק, שהשקלים נטבעו בעת מלחמת החורבן, אנו נמצאים למדים, שמטבעות אלו נטבעו אף הם במלחמה זו. שאר הדגמים שבמטבעות "שנת ארבע" באים כאן לראשונה במטבעות העברים, וקצתם נשנו אח"כ (בשינוי צורה) במטבעותיו של ברכוכבא.
(ג) טביעתם של חצאי השקלים ורבעי השקלים מברוזה טעם מיוחד לה, אם מניחים אנו שנעשתה בשנה הרביעית למלחמת החורבן, שהיא שנת "מלחמת האזרחים" בין שמעון בר גיורא ליוחנן מגוש חלב; אוצרות הכסף היו בידי יוחנן, ואילו שמעון, ששליטתו היתה פרושה על רוב העיר, כמות הכסף שבידו היתה מועטה, ולכן הוצרך לטבוע מטבעות נחושת במקום מטבעות הכסף.

(ד) הכתובת "לגאולת ציון" הולמת יפת את חמגמה המשיחית של מפלגת בר גיורא.

מייחסן על-פי הדעה המקובלת להורקנוס הא' (135 — 104 לפסה"נ), שייכות לדעתי להורקנוס הב' (63 — 40 לפסה"נ). מפאת השינויים האלו בכרונולוגיה של המטבעות אני מניח, מתוך זיקה לניתוחו הפאליאוגרפי של ייבין, שקטעי "ויקרא" שייכים לתקופה שבין ימי החשמונאים למלחמת החורבן. וכבר עמד ייבין על הדמיון שבין האותיות שבקטעי ויקרא לבין האותיות שבמטבעות החשמונאים, וכן ברור, שה-terminus ad quem של הקטעים הללו הוא מלחמת החורבן, שהרי מבחינה פוליטית לא היתה כת זו, שהמגילות היו בידה, יכולה להתקיים בסביבה זו אחרי החורבן.

כללו הנכון של ייבין הוא, שאין דרך לקבוע את זמנם של קטעי "ויקרא" אלא מתוך השוואה לכתב המטבעות. לשם הסברת הדבר יש להקדים כמה הערות עקרוניות לאפשרות השימוש בכתב המטבעות כקריטריון כרונולוגי, ועל היחס שבין כתב המטבעות לכתב קולמוס.

קושי עיקרי בקביעת זמנם המדויק של קטעי המגילות שנכתבו בכתב הקדמון הוא, שבמשך מאתיים השנים שבין סוף בית חשמונאי לבין מלחמת החורבן לא נטבעו מטבעות בכתב העברי הקדמון, ולפיכך יש בקביעת זמנם של קטעים אלו לפי הכתב משום אומדן כללי בלבד. הכתב שבמטבעות הוא העתק של כתב קולמוס, אלא שבכתב המטבעות השתדלו לקצר בקווים, משום צמצום המקום, בעוד שהכותב בקולמוס נוהג להאריך ולקשט את האותיות במשיכת הקולמוס (השווה, למשל, ח' שבמטבעות לח' כתובה). שינויים אלה מולידים הבדלים טכניים באותיות שדגם משותף להן. הכתב שבמטבעות יש שהוא "מונומנטלי" וכמעט שאינו משתנה¹³, ויש שהוא כתב-סופר קורסיבי, הוא הכתב שבמגילותינו, ורק בו אפשר להבחין בהתפתחות ולהסתייע בו לשם השוואה לכתב המגילות ולמטרות כרונולוגיות¹⁴. לא

שטבעה מטבעות אלו, והיא סיסמה המנוגדת לסיסמה "חרות ציון", שבאה על מטבעות הנחושת שנטבעו קודם.

(ה) שלא כמטבעות החשמונאים, לא נזכר שם הטובע במטבעות אלו, ומנהג זה אינו נוהג אלא במטבעות של מלחמת החורבן.

13) כתב זה מצוי בשקלים, במרביתן של מטבעות בר כוכבא, ובקצתן של מטבעות החשמונאים. נראה לי, שזה כתבם של ספרי תורה "הדורים" שבירושלים. לעניין דוגמאות האותיות השווה G. F. Hill: Catalogue of the Greek Coins of Palestine, London 1914, לוח הכתב הניתן שם.

14) כתב זה מצוי ברוב מטבעות החשמונאים, במטבעות הנחושת של מלחמת החורבן, ובמיעוטן של מטבעות בר כוכבא.

כל אות ראויה להסיק מצורתה מסקנות כרונולוגיות. למשל, האותיות י, ע, ש, ת, צורתן העיקרית לא נשתנתה מימי לוח גזר ועד מטבעות בר-כוכבא. רק אותיות מעטות בכתב העברי הקדום חלו בהן שינויי צורה בימי הבית השני, ועל כן אפשר לעקוב אחר התפתחותן ולהסיק מהן מסקנות כרונולוגיות. אלו הן בייחוד אימות הקריאה אה"ו, ובפרט — אל"ף וו"ו, ואילו שאר האותיות אין בהן אלא משום סיוע בלבד. ואין צריך לומר, שגם השינויים המובהקים שבאותיות אה"ו אינם מספיקים כדי קביעה מדויקת של הזמן, אלא משמשים הם בית-אחיזה בלבד להצעות של פתרון.

האות אל"ף

האות אל"ף באה במטבעות החשמונאים בשתי צורות (15): א) בצורות שבמטבעות "יהוחנן הכהן הגדול ראש חבר היהודים" (לוח II ציור 2 מס' א 1) (16), שאני מייחסן להורקנוס השני (40-63 לפסה"נ); ב) בצורה שבמטבעות מתתיה אנטיגנוס (37-40 לפסה"נ, מס' א 2).

שתי הצורות הללו של האל"ף נעדרות בכתב המגילות. במקומן באה בכל קטעי הגניזה הכתובים בכתב הקדמון הצורה החדשה (מס' א 3) לגווניה השונים, שהיא הצורה היחידה הנוהגת במטבעות של "שנת ארבע.. לגאולת ציון", וכיון שלפענ"ד נטבעו המטבעות הללו בימי מלחמת החורבן,

(15) הערה ללוח הכתב: א 1-6, ו 2, ו 7-9 הועתקו ממקורותיהם או מצילומים; 1, ו 3-6 הועתקו מלוח הכתב שבספרו של היל, בהעתקה לא הקפדנו על שיעורי האותיות במקורן, ולא על אותיות המוטות שלא כדרכן כי אם על הפרופורציה בלבד. — האותיות מקטעי ויקרא שיעורן הוגדל בכפלים בקירוב. הן לקוחות: האל"ף הראשונה (הסדר-מימין לשמאל) — מקטע ב', שורה ג'; השנייה — מקטע א', שורה ד'; השלישית — מקטע ב', שורה ד'; הרביעית — מקטע ג', שורה ג'. — הו"ו חמישית — מקטע ג', שורה ב'; השמאלית — מקטע ב', שורה ב'. צילום הכותרת מאמאוס אינו ברור די צורכו; כמו כן אין בטחון גמור בכמה מפרטי צורת האל"ף השלישית מימין. — קטעי ספר ויקרא צולמו מתוך R. B. 1949 pl. XVIII, על-ידי שמעון מאיר. את לוח הכתב שרטט מרדכי גבריאל.

(16) לעניין מטבעות "ראש חבר" עי' E. L. Sukenik, A hoard of coins of John Hyrcanus, JQR, XXXVII (1946-7), p. 281. pl. I שבמטבעות אלו באה בצורות שונות, ובהן הדומות לאל"ף שבמטבעות מתתיה. הצד השווה שבכולן, שציר האלף הוא מאונך לשורה, ולא כציר האל"ף שבמגילות, שחוא אלכסוני. — תודתי נתונה לה"ח פרופ' א. ריסנברג, ד"ר מישנסקי, ל. קדמן וא. קינדלר על שהרשוני להשתמש באוספי המטבעות שלהם.

הרי יש כאן אסמכתא להשערה, שאותם קטעי הגניזה זמנם לאחר ימי החשמונאים. ודבר זה, שצורת האל"ף החדשה משמשת עדיין בגוונים שונים בתוך קטעי ספר "ויקרא", סימן הוא, לדעתי, שאנו עומדים כאן בראשית התפתחותה של הצורה החדשה, שהושפעה, כפי שנראה לי, מן האל"ף של הכתב העברי המרובע, המצויה, לדעתי, אף היא בין האלפיים שבקטעי "ויקרא"; צורה זו אנו מוצאים לאחר זמן בכתב השומרוני.

לא כאן המקום לדון בעניין הזיקה שבין הכתב השומרוני לעברי^{16א}, אבל אין ספק, שהכתב שלפנינו אינו כתב שומרוני, שהרי הוא מצוי כולו במטבעות העברים, ולא זו בלבד, אלא לפי מגמתה של כיתה זו. הקשורה לאנשי יהודה¹⁷ ולמקדש שבירושלים, אין להניח, שיימצא ספר תורה שומרוני בין כתבי הקודש שלה.

בהודיות ובקטע "אל" צורת האל"ף היא אחידה (מס' 4 א ו 5), ובה הקו האלכסוני שמימין מתחיל מעל לבסיס. אפשר לראות באל"ף זו שלב קודם בדרך ההתפתחות לאל"ף שבמטבעות "שנת ארבע", שבה מתחיל הקו האלכסוני הימני בתחתית הציר של האל"ף (א 7).

האות ו"ו

האות "ו" היא האות המצויה ביותר בעברית, ונוכל לעקוב אחרי התפתחותה בכתב העברי הקדמון של בית שני.

ראשה של אות זו כמה וכמה צורות לו במטבעות החשמונאים, אלא שרובן המכריע של אלו צד שווה בהן, שיחס השיעורים של הראש והירך אחד הוא, והיינו ששיעורו של הראש מועט קטן כנגד שיעור הירך.

האות ו"ו הבאה בקטעי "ויקרא" כמה פעמים בצורה אחת (מס' 2 ו 1), משמשת באותה צורה במטבעות יהוחנן הכהן הגדול (מס' 1 ו 1), והיא אחת

16א) W. F. Albright: From the Stone Age to Christianity², 1946, p. 266; id. p. 336, n. 12; BASOR 81, p. 5-6. על הכעיות הכרוכות בהתפתחות הכתב העברי הקדמון והכתב השומרוני בימי הבית השני עוד אעמוד בהרחבה במקום אחר.

17) ראה, למשל, במגילת פשר חבקוק, טור ח', שורות 3-1: [וצדיק באמונתו יחיה] "פשרו על כול עושי התורה בבית יהודה אשר יצילם אל מבית המשפט בעבור עמלם ואמנתם במורה הצדק". — נראה לי, שכתב קטעי "ויקרא" הוא כתב-הסופר הקורסיבי שהיה נוהג בירושלים, ואותו אנו מוצאים גם במטבעות "חירות ציון".

הצורות המרובות של ראשה של אות זו המצויות במטבעות החשמונאים. ו"ו דומה באה אחר כך גם במטבעות "חרות ציון" (מס' ו 3). גם כאן בא הקו החותך את ירך הו"ו במקום שהוא כשלושה רבעים בגובהה מלמטה: כנגד זה צמצם החרט את רוחבו של הראש ועשאו בדרך כלל קו זעיר. ו"ו זו, בצורה גסה ובנוויות ישרות לגמרי, מצויה אחר כך בקצתן של מטבעות בר כוכבא. (מס' ו 4).

צורה אחרת אנו מוצאים בו"ו שבמגילת פשר חבקוק. צורה זו באה בארבע בנות-צורה (מס' ו 7). שכולן הן קורסיביות מובהקות, ובכולן היסוד של הו"ו ברור; ראש גדול בצורת זיגזאג, וירך קטנה (שלא כו"ו שב"ויקרא" שבה צומצם הראש לקו שחוב קטן). ראשיתה של ו"ו זו מצויה כבר במטבעות החשמונאים¹⁸ (מס' ו 5—6), אלא ששם שמרו על פרו-פורציה, שבה הראש הוא קטן, והירך עיקר. ואילו ב"פשר חבקוק" ובמטבעות "שנת ארבע..." לגאולת ציון" אנו עומדים בסופה של התפתחות זו: הראש גדל ונעשה עיקר, והירך עתים אף קטנה ממנו וטפלה לו. במטבעות "שנת ארבע" הגיעה צורה זו לגיבוש סגנוני (מס' ו 8 בצירור). והיא הצורה שאנו מוצאים בכתובת השומרונית "ברוך שמו לעולם" שבכותרת עמוד מאמאוס¹⁹, אלא שכאן צורת הו"ו היא "בארוקית" (מס' ו 9).

כאמור, אין החומר המועט שבידינו מספיק כדי להסיק מסקנות מדויקות וסופיות²⁰. לפי שעה אפשר להניח את ההנחות הבאות: קטעי ספר "ויקרא" כתובים בכתב-סופר קורסיבי שהיה נוהג בירושלים. זמנם הוא כנראה מהתקופה הסמוכה לחשמונאים, והיינו מהמחצית השנייה של המאה הראשונה לפסה"נ בקירוב. הכתב הקדמון שבהודיות ובקטע "אל" — זמנו בין ימי הרודס לימי הנציבים הרומיים.

"פשר חבקוק", שבו בא שם הויה בכתב הקורסיבי העממי, הדומה לכתב המטבעות של "שנת ארבע..." לגאולת ציון" וגם לכתב השומרוני — זמנו מעשרות השנים האחרונות שלפני החורבן.

¹⁸ איני דן במאמר זה באותיות הקדומות שבשולי ספר ישעיהו (כ"א), שצורתן צורה של עיטור.

L. H. Vincent — F. M. Abel: Emmaüs. Paris 1932, pl. XXV (19)

(20) אף יש צורך בבדיקה נוספת של המטבעות באוספים הגדולים שבחו"ל.

נראה לי, שקביעות כרונולוגיות אלו — חוץ משל קטעי ויקרא — יש להן משען גם בראיות אחרות, והן: הכתב המרובע שבמגילות, הממצא הארכיאולוגי שבמערה, והרקע הספרותי והמדיני של המגילות.

ה ע ר ה :

אחרי שנמסר מאמר זה לדפוס, הגיעו לידי שני מחקרים נוספים של ד"ר דירינגר: (א) *Early Hebrew Script versus Square Hebrew Script*. in : *Essays and Studies Presented to S. A. Cook*, London 1950, pp. 35-49. במחקר זה מעלה דירינגר את הסברה, שהצדוקים חשבו את הכתב העברי הקדום לכתב לאומי, וחוסיפו לחשתמש בו, בעוד שהפרושים התנגדו לו (ע' 46 ואילך); (ב) *Early Hebrew Writing*, B. A. XIII, 4 (December 1950), pp. 74-95. מסקנתו האחרונה של דירינגר על זמנם של קטעי ויקרא היא: "בדיקה מפורטת של האותיות של קטעי ויקרא כל אות בפני עצמה מביאה לידי קביעה עראית של זמן כתיבתם לסוף המאה ה' או לראשית המאה ה' לפסה"נ... אולם ייתכן, אף כי מרובה הספק שבהנחה זו, שקטעים אלה נכתבו בתקופה מאוחרת יותר (כמאה הא' לפסה"נ, במאה הא' לספה"נ, או אף לאחר מכן" — שם, עמ' 95). ועוד אשוב לרון במקום אחר בפרטי ההנחות ההיסטוריות והפאליאוגרפיות של ד"ר דירינגר.